

Berekméri Árpád Róbert

Lesz még kikelet! A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály a második világháborúban (1940–1945)

Lector kiadó–EME, Marosvásárhely, 2015. 463 old. és 24 old. képmelléklet

Az első világháborút követően, az összefoglaló munkák mellett számos alakulattörténeti könyv is megjelent. Sajnálatos módon erre nem volt lehetőség a második világháború után; a kutatást a politikai tényezők mellett az is hátráltatta (és hátráltatja ma is), hogy a Magyar Királyi Honvédség iratanyagának jelentős része elpusztult a háború alatt.

Bár a rendszerváltásig terjedő időszakban számos, a honvédség világháborús szereplésével foglalkozó munka jelent meg (amelyek között a politikai „ráhatás” ellenére szép számmal akadnak értékesek), az alakulattörténeti kutatások – ide értve most a hadosztálytörténeteket is – háttérbe szorultak. A (had)történetírás 1990 után kapott új lendületet, és az újabb átfogó munkák mellett a kétezres évek elejétől sorra jelennek meg az itt ismertetésre kerülőhöz hasonló alakulattörténeti könyvek.

Berekméri Árpád Róbert *Lesz még kikelet* című könyve a 27. könnyűhadosztály történetét mutatja be 1940. évi megalakításától 1945-ös fegyverletételéig, ugyanakkor több szempontból is különlegesnek tekinthető. Egyrészt amiatt, mert nem „csak” egy zászlóalj vagy ezred, hanem egy hadosztály, méghozzá egy különleges hadosztály történetét ismerteti a könyv, másrészt pedig a szerző szemlélete okán, aki a harci alkalmazás mellett a seregtest mindennapi életére – újoncok évi bevonulása, kiképzés, sportesemények, kapcsolat a lakossággal – is legalább ugyanakkora hangsúlyt helyez, több „civil” forrást bevonva. A kötet szerzője emellett hosszú évek alapos munkájával összegyűjtött interjúkat, visszaemlékezéseket – köztük eddig még nem publikáltakat – is felhasznált. Háborús naplók és visszaemlékezések sajnálatos módon csak kis számban maradtak ránk, aminek oka szintén az 1945-öt követő időszakban keresendő. A veteránok sokáig nem beszélhettek élményeikről, és többen még ma sem merik elmondani háborús történeteiket. Emellett rengetegen – köztük e sorok írójának nagyapja és annak testvére – semmisítették meg háborús emlékeiket, mert megőrzésük nagy kockázattal járt. Az évtizedekkel későbbi visszaemlékezések érthető okok miatt nem lehetnek olyan pontosak, mint az eseményekkel egy időben vezetett naplók (amelyekből szintén többet felhasznált a szerző – például Molnár Dezső tábori lelkész frontnaplóját), ám értékük így is vitathatatlan.

Az erdélyi Berekméri Árpád Róbert már több mint tíz éve kutatja a második világháború erdélyi vonatkozásait, különös tekintettel a 27. könnyűhadosztályra. A szerző 1998-ban földrajz-történelem szakon végzett Kolozsváron, három évvel később pedig történelemtanári diplomát is szerzett. 1998 és 2002 között történelemtanárként dolgozott, 2003-tól pedig az Erdélyi Református Egyházkerület marosvásárhelyi fiókleveletárának munkatársa. Egyetemi éveit óta végez tudományos tevékenységet, 2005-től folyamatosan jelennek meg publikációi. Hadtörté-

neti témák mellett egyháztörténettel is foglalkozik, másik szakterülete a Marosi Református Egyházmegye 1919 és 1945 közötti története.¹ Ezek mellett helytörténeti írásai is jelentek meg: foglalkozott a 17–18. századi marosvásárhelyi ispótlály,² a református levéltár történetével,³ valamint a református elemi és polgári lányiskola 1918–1920 közötti történetével is.⁴

Munkásságát 2012-ben a debreceni Erdélytörténeti Alapítvány díjjal jutalmazta. 2002-től tagja a Borsos Tamás Egyesületnek, 2009-től pedig a Magyarországi Egyházi Levéltárosok és a Romániai Egyházi Levéltárosok Egyesületének is. 2013-ban Jelenkor Történet és Nemzetközi Kapcsolatok mesterszakon újabb oklevelet szerzett. Ez évben jelent meg Bondor Vilmos A világégés hadszíntereinek második kiadása, amelyben a szerző Dr. Szabó Péterrel együtt társszerkesztőként működött közre.⁵ Jelenleg a kolozsvári Doktori Tanulmányok Intézetének hallgatója.

Ezen kötet Berekméri Árpád Róbert tíz éves kutatómunkájának lezárásaként is tekinthető. Első, a magyar királyi 27. honvéd székely könnyűhadosztállal kapcsolatos írása 2005-ben jelent meg a Hadtörténelmi Közleményekben⁶ Ezt két évvel később A tartalékos tisztképzés Marosvásárhelyen és a város magasabb katonai vezetése 1940–1944-ben című tanulmány⁷ követte, 2008-ban pedig megjelent a Fegyver alatt című⁸ könyv, amely a hadosztály tisztjeinek életrajzát és katonai szolgálatát almanach formában mutatta be. A szerző egy 2009-es tanulmányában ismertette a Don-kanyarba vezérelt tüzéreg tevékenységét, amely az itt bemutatott kötetnek egy külön fejezetét képezi.⁹

Ahogy az dr. Szabó Péter előszavában is olvasható, a kötet szervesen illeszkedik mind az alakulattörténeti munkák, mind pedig a szerző eddig megjelent publikációinak sorába. A könyv hét nagyobb tartalmi egységre tagozódik, amelyek közül egy a seregtest megalakulásával, kettő a „szürke” hétköznapokkal, egy az 1943-as átszervezéssel, egy a hadosztály Don-kanyarban harcolt ütegének történetével, kettő pedig az alakulat 1944–1945-ös harcaival foglalkozik.

A második bécsi döntéssel Magyarország 1940 augusztus–szeptembere folyamán visszakapta Észak-Erdélyt, így a Székelyföldet is. A szeptemberi bevonulás után szinte azonnal megindult a helyi katonai és határvédelmi alakulatok megszervezése; Kolozsvár központtal jött létre a IX. hadtest, amelynek részét képezte a magyar királyi 27. székely gyalogdandár (1942 februárjától könnyűhadosztály) is. A seregtestet eleinte több felosztalt alakulattól állították össze, a 27. gyalogezred I. zászlóalját például a korábbi 14. és 15. határadász-zászlóaljakból. A dandár parancsnoksága Marosvásárhelyre települt, de helyőrségi város lett Sepsiszentgyörgy és Székelyudvarhely is. Emellett megindult az erdélyi magyarok (és román nemzetiségűek is) sorozása és kiképzése, amelynek a szerző külön fejezetet szentelt. Ez, a román és magyar hadsereg különbségei, illetve a román nemzetiségűek hiányos nyelvtudása miatt nehéznek bizonyult, de többnyire sikerrel zárult.

László Ferenc egykori tartalékos zászlós például keserűséggel emlékezett vissza arra, hogy több kiképzőjüktől megkapták: „csalódtam az erdélyiekben, mert huszonkét év alatt eloláhosodtak”. Az egyszerű, önérzetes székely katonákat

nagyon megviselte ez a bánásmód, amely csak a vezérkar főnökének többszöri utasítására enyhült bizonyos mértékben (29. o.).

Külön érdekesség, hogy a szerző kitér egy, több visszaemlékezésben szereplő öngyilkossági hullámra is, amely a besorozottakat érintette, de ezt levéltári forrásokkal nem sikerült igazolni. A könyv újabb fejezetét képezi a honvédek közösségi életben betöltött szerepe; Berekméri visszaemlékezések, újságcikkek és egyéb források segítségével mutatja be, hogy milyen rövid idő alatt váltak a városok szervezésévé a helyőrségek. A honvédeknek nagy szerepe volt a március 15-i és augusztus 20-i ünnepeken, emellett látványos lövészversenyeket, lovasbemutatókat is tartottak, valamint természeti katasztrófák elhárításában is segédkeztek (a 27/III. zászlóalj katonái 1943 nyarán Szováta térségében 400 holdnyi területen égő erdőtüz megfékezésében vettek részt).

A 27. hadosztály bizonyos alakulatainak első harci alkalmazására az 1942 áprilisától meginduló doni hadműveletek keretében került sor. Bár a mozgósítás a román fenyegetés miatt közvetlenül nem érintette a IX. hadtestet, néhány alakulata bekerült a magyar 2. hadsereg hadrendjébe. Ezek között volt a 27. tábori tüzérszázalék szervezetén kívül felállított 27/2. ütege, emellett a hadosztály egyes szakaszai is a kivonuló ezredekhez nyertek beosztást. Az egység katonái, komoly veszteségei ellenére megállták a helyüket, és lehetőségeikhez mérten sikerrel hajtották végre feladataikat.

A hadosztály legnagyobb megpróbáltatása 1944. március 19-én, Magyarország német megszállása után vette kezdetét: pár napon belül mozgósították a sereget, amely az 1. hadsereg keretében április 25-től kapcsolódott be a hadműveletekbe. A fejezet elején a szerző részletesen ismerteti a „hibrid” hadosztály hadrendjét és fegyverzetét, amely jelentősen alatta maradt a magyar és más hadosztályokénak. 1943 őszétől az addig kétezredes magyar könnyűhadosztályokat három ezredből álló „hagyományos” hadosztályokká szervezték át, de a 27-esek ez alól kivételt képeztek. A székely sereget a békeidős 27., és annak ikreződésével felállított 57. gyalogezrede mellé csak később kapta meg a 70. gyalogezredet, addig megmaradt a korábbi kétezredes szervezet. A kezdeti sikerek (az 1. hadsereg Kárpátok előterében folytatott támadó hadművelete) után júniustól kezdetét vette a visszavonulás, amely során, szeptember közepére a sereget elhagyta a Székelyföldet, és előbb a Maros-vonalán, majd Nyíregyháza–Mátészalka térségében került bevetésre. A tovább folytatódó visszavonulás során innen Északkelet-Magyarországon és a Felvidéken át a Csallóközbe, majd a mai Ausztria (akkor Ostmark néven a Harmadik Birodalom része) területére irányították, ahol egyes alakulatai amerikai, míg mások szovjet fogságba estek április vége és május 9. között.

A honvédség – és természetesen az egész ország – sorsára nézve kiemelkedő jelentőséggel bírt 1944. október 15. és 16., vagyis a sikertelen kiugrási kísérlet és a nyilas hatalomátvétel. Ahogy a legtöbb magyar alakulatnál, rövid időre a 27. székely hadosztálynál is eluralkodott a káosz, illetve a háború befejezésének híre nyomán az öröm is. A néhány bizonytalan órát a szerző nagyon érdekes visszaem-

lékezés-részletekkel szemlélteti. Nagy Lajos tartalékos zászlós beszámolt Magyar Ödön ezredes pragmatikus álláspontjáról („Várjunk, én már végigcsináltam egy háborúvéget!”), a korábban már idézett László Ferenc pedig vidáman éneklő és sapkájukat dobáló honvédekről írt, ami először azért lepte meg, mert a demoralizált katonáknak akkor már jó ideje nem volt kedve nótázni.

A szerző külön kitér arra is, hogy a nyilas hatalomátvétel után jelentősen megnőtt a katonaszökevények száma (ez megfigyelhető volt más egységeknél is). Bár a honvédek szinte kivétel nélkül „csendben”, atrocitások nélkül szöktek meg, a 220–221. oldalon olvasható Albert Andor örvezető (27/II. zászlóalj, távbeszélő szakasz) visszaemlékezése, aki elmondta, hogy csak nagy nehezen tudta lebeszélni egyik szökni készülő társát szakaszparancsnokuk meggyilkolásáról, amelyben minden bizonnyal a tiszt személyisége, magatartása is közrejátszott. Albert (aki maga is dezertált) leírta azt is, hogy ennek ellenére kézigránáttal megsebesítették Horváth Vilmos zászlóst, aki fél szemét elvesztette a robbanásban. Ha nem is nagy számban, de minden bizonnyal több alkalommal történtek hasonló események, ezekről azonban alig maradt fent forrás, így ez a visszaemlékezés-részlet emiatt is különlegesnek tekinthető. Ebből a szempontból a székely katonák helyzete önmagában is rendhagyónak számított: az évszázados hagyományok – határőrizet – okán Erdély kiürítését követően sokan egyszerűen hazamentek, és a maguk részéről „befejezetteknek nyilvánították a háborút.” Berekméri könyve mellett más forrásokból is az állapítható meg, hogy a tisztek (nem csak a 27. hadosztálynál) ilyen esetekben nagyon sokszor „félrenéztek”, sőt e sorok írója olyan esetekkel is találkozott, amikor a szakaszparancsnok és lemaradni szándékozó emberei megbeszélték, hogy mi módon „tűnhet el” az, aki inkább haza akart térni.

Jóval több konfliktus alakult ki ugyanakkor a németekkel, akik a háború utolsó hónapjaiban több magyar alakulatot (köztük a székely zászlóaljakat is) lefegyvereztek, és/vagy gyakorlatilag hadifogolynak vagy munkásalakulatnak tekintettek, mert azokat megbízhatatlannak tartották. Az is kiderül a kötetből, hogy ekkorra a magyar alakulatok már alig rendelkeztek utánpótlással, és a morális harcértékük igen lecsökkent a folyamatos visszavonulás és a súlyos veszteségek következtében. A másik érdekesség a kötet címét is adó hadosztályújság, amely – önmagában figyelemre méltó módon – 1945 márciusában jelent meg először, és fennmaradt számai különleges forrásértékkel bírnak. Sajnos a Lesz még kikelet!-ről nagyon kevés információ maradt fent; a szerző megemlíti, hogy 4. számát március 10-én adták ki, és az ekkoriban is rendszeres sportversenyek mellett nagy szerepe volt a legénység fásultságának enyhítésében.

A szerző hatalmas és alapos kutatómunkát végzett, a megmaradt levéltári források, a magyar, német, és csekély román nyelvű szakirodalom mellett feldolgozta a helyőrségi városok sajtójának – Reggeli Újság, Székely Nép – katonai vonatkozású cikkeit, mind a békeévekre, mind pedig a kevés, de igen érdekes megjelent haditudósításra vonatkozóan. Az elvégzett munka mennyiségét mutatja az is, hogy csak az irodalomjegyzék hét teljes oldalt tesz ki. Ezen felül, ahogy az már korábban

említésre került, számos naplót, visszaemlékezést összegyűjtött, illetve a 2000-es évek elejétől több interjút készített a hadosztály még életben lévő katonáival.

A kötetben szereplő visszaemlékezések, naplók egyenként is érdekesek, de így összegyűjtve, egymással „ütköztetve” különösen értékes forrásoknak bizonyulnak. A legtöbb hadtörténeti munkában elsősorban tábornokok és törzstisztek visszaemlékezései szerepelnek (ami érthető, hiszen többnyire ők vezettek olyan naplót, amelyet a későbbiekben akár meg is jelentettek), Berekméri Árpád Róbert azonban számos alacsonyabb rendfokozatú tiszt, illetve legénységi állományú honvéd emlékeit is felhasználta. A visszaemlékezők egy része – az említett László Ferenc tartalékos zászlósn kívül például Ferencz Lajos őrzetű vagy Nuridsány Tibor hadapród őrmester – beszámolt a feldolgozás szempontjából általában elhanyagolt kiképzésről és békeidős szolgálatról is. Említésre érdemes dr. Bárkányi Zoltán főhadnagy A marosvásárhelyi 27/2. 8 cm-es ágyús üteg oroszországi hadműveleti útja a Második Magyar Hadsereg (sic!) kötelékében 1942. V. 20. – 1943. VII. 17. című kézírata, amelyből pontos képet kaphatunk az üteg felépítéséről és működéséről, valamint Mirk János honvéd 1944 tavaszától vezetett naplója,¹⁰ aki egyebek mellett arról is beszámolt, hogy szeptember 9-ről 10-re virradó éjjel UPA¹¹ partizánok zavarótüze leple alatt tudtak elszakadni az ellenségtől (179. o.). A kötet ezek miatt jó példája a „háború alulnézetből” módszernek, amely nagy hangsúlyt fektet az egyszerű katonák, tiszthelyettesek és alacsonyabb rendfokozatú tisztek háborús élményeinek, visszaemlékezéseinek bemutatására.

Emellett a könyv kiválóan használható adattárnak is; a tisztek, és ahol maradt fent forrás, az altisztek életrajza mellett a függelék két külön fejezete tartalmazza a hadosztály kitüntetett tagjait és igazolt hősi halottait 43, illetve 60 oldalon. Ez utóbbi egybevág a szerző azon szándékával, hogy emléket állítson a székely seregtest hősi halottainak. A precízen összeállított listák a szakmai közönség mellett amatőr kutatóknak, helytörténészeknek, illetve egykoron a hadosztály kötelékében harcolt rokonaikat keresőknek is támpontot nyújthatnak. A kötet további különlegessége a fényképanyaga. Mind a törzsszövegben, mind a függelékben eddig nem vagy alig publikált felvételek szerepelnek. A függelékben 24 oldalon szerepelnek a hadosztály katonáinak arcképei, amelyek kifejezetten személyessé teszik, közel hozzák az olvasóhoz a honvédeket.

A törzsszövegben szereplő fotók életképek a hadosztály történetéből; a felvonulások, díszmenetek és sportesemények felvételei mellett láthatjuk például a 27. gyalogezred és 27. tábori tüzérsztyály zászlószentelési ünnepségét (Marosvásárhely, 1942. május 24.), a mindössze 16 éves Bíró Károly honvéd kitüntetésü ünnepségét 1944. július 13-án vagy az 1945. március 15-én Egyházzgellén tartott megemlékezést. Ez utóbbi felvételnek külön érdekessége az elvonuló alegységet fogadó tisztt, aki karlendítéssel köszöntötte a katonákat; ekkoriban a honvédségben hivatalosan a német (olasz) mintára átvett köszöntés volt érvényben, ám a legtöbben maradtak a hagyományos tisztelgésnél és a korábban bevett köszöntési formáknál. A függelékben ezek mellett helyet kapott a fontosabb magyar és német

katonai rövidítések feloldása is, amelyek jól kiegészítik a lábjegyzetekben szereplő magyarázatokat (például visszamaradó különítmény).

A kötetnek ugyanakkor néhány apróbb hiányossága is akad, amelyek azonban nem vonnak le a munka értékeiből. Kisebb következetlenségek figyelhetők meg az amúgy igen kiváló jegyzetapparátusban: egyes tisztelnél és tábornokoknál szerepel rövid életrajz, míg másoknál csak a tiszti okmánygyűjtő száma. Természetesen amennyiben egy személyről nem maradt fent forrás, azt a szerző egyértelműen jelzi. Néhány esetben tábornokok esetében is megfigyelhető hasonló: amíg dálnoki Miklós Béla vezérezredes rövid életrajza szerepel a kötetben (16. o. lábjegyzet), a hadosztály parancsnokságát 1944. október 16-tól 1945. május 9-ig betöltő Horváth Győző vezérőrnagy esetében (222. o.) csak egy hivatkozás látható Szakály Sándor A magyar katonai felső vezetés 1938–1945 című kötetére. Egyes nevekénél, például dr. Bíró István esetében (52. o.) vagy Hans von Greiffenberg tábornok (83. o.) a rövid életrajz után nem szerepel hivatkozás.

Néhány kisebb hiányosság figyelhető meg a földrajzi nevek esetében is: a könnyebb „tájékozódás” érdekében szerencsésebb lett volna a mai Szlovákia és Románia területén található települések szlovák/román nevét, az ukrajnai városok és községek esetében pedig a cirill átíratot is feltüntetni. Tovább emelné a kötet színvonalát néhány áttekintő térkép, amelyek – lévén az alakulat hónapokon át folytatott mozgóharcot – megkönnyítené a seregest a „nyomon követését”.

A könyv 227. oldalán Basa Géza huszár zászlós visszaemlékezésére¹² hivatkozva írja a szerző, hogy a hadosztály kötelékébe tartozó 27. felderítőosztály és a 70. gyalogezred részei 1944. október 29-én Kótaj és Devecser térségében folytatott harcokat. Berekméri lábjegyzetben jelzi, hogy a Devecser név téves, és Derecskét adja meg pontos helyszíneként, ugyanakkor a légvonalban mintegy 72 kilométeres Kótaj–Derecske távolság, és Derecske elhelyezkedése (az ekkor már szovjet kézen lévő Debrecenről is délre) miatt véleményem szerint az említett alakulatok Kótaj és Devecser térségében kerültek bevetésre. A két település távolsága 17,5 kilométer légvonalban. Devecser mellett szól még az is, hogy Kótajjal együtt Nyíregyházától északkeletre található; ebben a térségben gyülekeztek október utolsó hetében a IX. hadtest (amelyhez a 27. hadosztály is tartozott) csapatai, amelyek közül több is részt vett a Nyíregyháza visszavételére 26-án megindított hadműveletben.

Ahogy az írás elején is említésre került, a Magyar Királyi Honvédség második világháborús iratanyagának döntő része elpusztult 1944–1945 folyamán; a 27. könnyűhadosztály ebből a szempontból szerencsésnek tekinthető, ugyanis viszonylag bőséges forrásanyaga maradt fent. Ez, valamint Berekméri Árpád Róbert alaposága, lelkesedése és elképesztő mennyiségben összegyűjtött egyéb forrásai – naplók, visszaemlékezések – olyan kötetet eredményeznek, amely mintájául szolgálhat a későbbiekben megjelenő ezred és hadosztálytörténeteknek is. A könyv mindezek mellett olvasmányos stílusa miatt nem csak a szakmai közönség érdeklődésére tarthat számot.

ismerteti: György Sándor

JEGYZETEK

1. Adalékok a Szabadi úti református egyházközség történetéhez. Református Szemle, Kolozsvár, 101. évf. (2008) 2. sz. 184–191. o. és A Marosi Református Egyházmegye elrekvirált harangjai az I. világháborúban. In: Baráth-Béla Levente (szerk.): Az I. világháború református tábori lelkészeire, tanáira, diákjaira emlékezve. Tanulmányok. A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai, 17. Debrecen, 2014. 87–101.
2. A marosvásárhelyi ispotály az Erdélyi Fejedelemség korában (1629–1702) in: Pál-Antal Sándor – Simon Zsolt (szerk.): Marosvásárhely történetéből 3. Tanulmányok. Marosvásárhely, Mentor kiadó, 2013. 9–39. o.
3. A Marosvásárhelyi Református Egyházközség „Nagy levéltárának” története. Református Szemle, Kolozsvár, 104. évf. (2011) 6. sz. 685–693. o. és A Marosvásárhelyi Református Vidéki Gyűjtőlevéltár 50 éve (1961–2011) Korunk, III. évf. (2012) XXIII/8. sz. 88–95. o.
4. A marosvásárhelyi református elemi és polgári leányiskola helyzete a gyulafehérvári nemzetgyűlést követő átmeneti időszakban (1918 december–1920 május). In: Pál-Antal Sándor – Cornel Sigmirean – Simon Zsolt (szerk.): A történetíró elhivatottsága. Emlékkönyv Szabó Miklós születésének 80. évfordulójára. Marosvásárhely, Mentor kiadó, 2012. 27–37. o.
5. Bondor Vilmos: A viláégés hadszínterein (második kiadás). Szabó Péterrel. Hadinapló könyvek, II/2. Barót, Tortoma könyvkiadó, 2013. 258. p. és 11 p. képmelléklet (ISBN: 978-973-8995-03-1)
6. A marosvásárhelyi 27. székely könnyű hadosztály története megalakulásától 1944 szeptemberéig. Hadtörténelmi Közlemények. 118. évf. (2005) 1–2. sz. 152–184. o.
7. A tartalékos tisztképzés Marosvásárhelyen és a város magasabb katonai vezetése 1940–1944-ben. In: Pál-Antal Sándor – Novák Csaba Zoltán (szerk.): Marosvásárhely történetéből 2. Új- és legújabb kori tanulmányok. Marosvásárhely, Mentor kiadó, 2007. 138–163.
8. Fegyver alatt (A marosvásárhelyi magyar királyi 27. székely honvéd könnyű hadosztály tisztikara, 1940–1945). Marosvásárhely, Mentor kiadó, 2008. 289 p. és 32 p. képmelléklet (ISBN: 978-973-599-301-6) Ugyanezen a címen helyezett el a Hadtörténelmi Levéltárban kétkötetes visszaemlékezést (Tanulmánygyűjtemény 3280. és 3748. folyószám) Hídvégi Lajos tartalékos hadnagy, a magyar királyi 24. gyaloghadosztály parancsnokának segédtisztje.
9. 27-es tüzérek a Donnál (A marosvásárhelyi 27/2. könnyű ágyús üteg 1942/43. évi tevékenysége a doni hadszíntéren). In: Takács Péter (szerk.): Csaba királyfi elárvult népe. Székely konferencia. Debrecen: Erdély-történeti Alapítvány, 2009. 191–202. (Erdély-történeti könyvek, 8.)
10. Mirk János: Napló 1944. április hó-tól 1945. szeptember hó 12-ig (sic!). Kézirat.
11. A szovjet hadsereg és közigazgatás ellen harcoló ukrán nemzeti partizánok szervezete, az Ukrainszka Povsztanszka Armija, amellyel ekkor már érvényben volt az 1944. június 27-én kisbarnaki Farkas Ferenc altábornagy, a magyar 1. hadsereg VI.

hadtestének parancsnoka és az UPA katonai főparancsnoka, Dimitro Kliacskivszki UPA-vezérezredes megbízásából Bogdan Zubenko UPA-vezérőrnagy által aláírt katonai egyezmény. Ravasz István: Az m. kir. 1. hadsereg kapcsolata az ukrán nemzeti partizánokkal. *Hadtudomány* V. évfolyam (1995) 3. szám 117. o.

12. Basa Géza: Napló, 1944. márc. 26-tól. Kézirat